

**LA PRESENCIA DE DÉNIA A CAMPOSANCOS
(A GUARDA-PONTEVEDRA), EN ELS ANYS 1880-1929.**

UNA INICIATIVA DE LA *SOCIEDAD LOS AMIGOS* DE CAMPOSANCOS

Manuel Lucena

RESUM:

A la ciutat de Dénia, durant la dècada del 1870 al 1880, motivat per l'auge de l'exportació de la pansa, hi ha una gran demanda de caixes de fusta per a envasos. Els germans Bautista i Vicente Paris Morla, productors i exportadors de pansa, adquireixen l'any 1880 una fàbrica, La Armona, a Camposancos (A Guarda, Pontevedra) i amb personal de Dénia, entre el que destaca l'administrador José Armell, fabriquen taulons per a montar caixes, que envien en embarcacions a Dénia. Aquesta activitat va durar fins 1929. Vida familiar i negocis es creuen i el potencial econòmic de Vicente Paris li permet, entre altres, d'adquirir el Penyal d'Ifac a Calp, l'any 1918.

PARAULES:

Dénia, Vicente Paris Morla, José Armell, Camposancos, A Guarda, La Armona, indústria de fusta, caixes per a pansa, Penyal d'Ifac.

SUMMARY:

There was great demand for wooden boxes for packing raisins at the height of exporting activity during the 1880s. The brothers Bautista and Vicente Paris Morla, producers and exporters of raisin, acquired the La Armona factory in Camposancos (A Guarda, Pontevedra) in 1880, and with workers from Dénia, among whom the administrator José Armell stood out, they manufactured panels for the boxes, that were sent to Dénia by sea. This activity continued up until 1929. Family life and business intermingled, and Vicente Paris' wealth enabled him to purchase the emblematic Rock of Ifach in 1918.

KEY-WORDS:

Dénia; Vicente Paris Morla; José Armell; Camposancos; A Guarda; La Armona; carpentry industry; boxes for raisins; Peñon de Ifach [Rock of Ifach]

L'any 2009 es compleix el centenari de la Sociedad Los Amigos en la localitat de Camposancos (A Guarda-Pontevedra). Des dels inicis, aquesta societat de caràcter lúdic i cultural, va representar una referència en la vida social de Camposancos i l'entorn. A hores d'ara, aquesta entitat centenària és motiu d'orgull per a tots els veïns. De fet, amb una població de nou-cents habitants, la societat té inscrits a més de dos-cents socis, molts d'ells residents fora de la localitat. La directiva actual, a fi de celebrar el centenari de la fundació, ha previst organitzar una sèrie d'actes i festes per a celebrar adequadament l'esdeveniment i, entre uns altres actes, rescatar la seua història i anècdotes i documentar-se sobre els fets més rellevants des de la fundació.

En la tradició oral dels habitants de Camposancos s'ha mantingut que la fundació de la societat s'origina per la iniciativa d'un grup de ciutadans que, procedents de Dénia, van arribar a Camposancos a finals del segle XIX i que, instal·lats entorn d'una factoria, anomenada La Armona, van col·laborar durant molts anys en el desenvolupament industrial, social i cultural de Camposancos. Com a referents d'aqueix grup de famílies de Dénia que allí residien, figuren Josep Armell Veñasco, primer president de la societat, i Evarist Llorens Ferrando com a tresorer, i els dos membres tenen un paper molt destacat en la fundació. A fi de demanar informació sobre aquests personatges, els col·laboradors d'aquest projecte contacten amb els descendents de Josep Armell, residents a València, i inicien intercanvis de la informació disponible. Gràcies a aqueixa iniciativa, es va despertar la necessitat d'investigar les causes d'aquell assentament de famílies de Dénia a

Panoràmica de Camposancos en la falda de la muntanya de Santa Tecla

Camposancos. Amb els resultats de les consultes realitzades a l'Arxiu Municipal de Dénia, Gandia i A Guarda i amb els testimonis de descendents i veïns de la localitat i també de València, hem pogut reconstruir i rescatar de l'oblit aquesta història tan original.

Durant el transcurs del segle XIX, i especialment en la segona mitat, Dénia va desenvolupar una activitat comercial extraordinària al voltant de l'elaboració i comercialització de la pansa de raïm moscatell. Comarques senceres es dedicaven a eixe cultiu que, després d'una maduració prèvia en els ceps, era transportada a Dénia per a ultimar el procés d'elaboració, envasament i comercialització posterior. Principalment, la destinació d'aquest comerç eren els països del nord d'Europa i també cap als Estats Units d'Amèrica.

Pel valor energètic tan alt i la conservació i transport tan fàcils, aquest producte va tenir una demanda de consum gran en els països industrialitzats, i constituïa un ingredient imprescindible en la pastisseria, i estava molt present en la dieta dels treballadors d'aquests països. Per a l'envasament del producte s'utilitzaven caixes de fusta decorades bellament amb litografies de l'època. Els envasos utilitzats principalment eren d'un, tres i quinze quilos. També va afavorir el desenvolupament d'aquest comerç la creació de la pesseta com a moneda i la paritat fixa que se li va assignar respecte a la resta de monedes europees.

En la dècada de 1870-1880, en ple auge de l'exportació de la pansa, es produeixen a Dénia problemes en el subministrament de caixes de fusta

per a la comercialització i exportació del producte. Les causes es troben en l'increment de la demanda d'envasos, en la dificultat d'instal·lar noves serradores pel preu tan alt dels pocs terrenys disponibles, l'augment dels sous i l'escassetat de mà d'obra qualificada, la qual es disputaven les serradores que operaven en la ciutat. En aquest context, els germans Baptista i Vicent París Morla, productors i exportadors de pansa, residents al carrer Sandunga, núm. 34, decideixen instal·lar una serradora prou allunyada de Dénia per a no patir aquests

Baptista París Morla
(Dénia 1851-Gandia 1910)

problemes i evitar la competència directa de les serradores locals. Per a aqueixa mampresa adquireixen en 1880 una antiga fàbrica de sabó anomenada La Armona, situada en la desembocadura del riu Miño, en la localitat de Camposancos (A Guarda). Possiblement, la informació va ser facilitada per Bernat González Bisquert, el qual ja residia a Camposancos des de 1878 amb la muller Francesca Gilabert Avellà, els dos naturals de Dénia, com es desprén del cens municipal de l'època. Arribem a aqueixa conclusió perquè posteriorment aquesta família va estar vinculada a la

Vicent París Morla
(Dénia 1859-València 1935)

serradora de La Armona fins a 1929. Fa la impressió que va anar un avançat dels germans París que, lògicament, degueren destacar alguna persona a aqueixa localitat per a investigar les possibilitats de realitzar el projecte.

La iniciativa tan audaç consistia a realitzar la producció integral dels envasos per a la pansa en la fàbrica esmentada per a, en acabant, transportar-los a Dénia en llistons apilats en la bodega dels vaixells que, en els viatges de tornada, disposaven de bastant espai.

Camposancos i la factoria de La Armona a la vora del riu Miño, enfront de Portugal

La ubicació de la fàbrica era enginyosa estratègicament. A prop dels boscs gallecs, amb mà d'obra abundant i a mitjan camí de la travessia de Dénia als ports del nord d'Europa.

Per a eixa mampresa, desplacen des de Dénia el personal directiu i els empleats qualificats necessaris per a posar-la en funcionament i el personal obrer es contracta en la localitat. Les condicions econòmiques dels empleats desplaçats van ser molt bones i s'hi incloïa l'habitatge, per a la qual cosa es va habilitar una nau de la factoria com a residència dels empleats i les famílies. Les persones que van realitzar el desplaçament, identificades fins a la data, van ser:

Propietaris:

Baptista París Morla i la muller Teresa Collado Mahiques. Vicent París Morla i la muller Caterina Collado Morales.

Administrador apoderat:

Josep Armell Veñasco, la muller Rita Abellà Charpí i la mare Matilde Veñasco Jaqués.

Gerent:

Evarist Llorens Ferrando, la muller Dolors Mahiques París i la neboda Pilar Moll.

Encarregat de producció:

Fèlix Galdó Collado i la muller Maria dels Àngels Rodríguez Ferrer i el fill nascut a Dénia Francesc Galdó Rodríguez.

Encarregat de manteniment:

Bernat González Bisquert i la muller Francesca Gilabert Avellà.

Treballador qualificat:

Laureà Galdó Collado i la muller Rosa Marí Puig.

Treballador qualificat:

Josep Gilabert i la muller Rosa Avellà, (pares de Francesca Gilabert).

Barri de pescadors del Raset, Dénia. Al fons, el majestuós Montgó.

A Camposancos, hi ha referències d'uns altres cognoms d'origen valencià inequívocament, que figuren en actes i uns altres documents, com ara Sentí, Vives, Gisbert i Llobell, persones que encara no han estat identificades.

A principi del segle XX, les persones relacionades i la primera generació d'origen denier nascuda a Camposancos constituïen una comunitat petita d'al voltant de cinquanta persones, conegudes com *los valencianos*, que en conviure dins el recinte de la fàbrica de La Armona van mantindre durant molts anys els costums, l'idioma i van ser un referent social i cultural en la comarca. Cal considerar que aquesta comunitat representava el 20% de la població total, perquè el cens investigat reflecteix una població total de menys de 300 habitants.

En la premsa local, són freqüents les referències de la vida social d'aquests deniers i de l'arribada i eixida amb destinació a Dénia de persones relacionades amb aquesta ciutat.

En 1884, els germans Baptista i Vicent París Morla, constitueixen a Dénia la societat París Hermanos y Cía, mitjançant la qual, a partir de la constitució, gestionarien el patrimoni i els distints negocis que tenien.

Molt prompte, la quantitat de vaixells que arribaven a La Armona va ser tan freqüent que es va construir un moll d'atracada en la mateixa factoria. Fins i tot, s'utilitzava com a punt de parada tècnica en el viatge d'anada als països

Josep Armell Veñasco
(Dénia 1861-Camposancos
1927)

Evarist Llorens Ferrando
(Dénia 1867-Camposancos
1928)

Matilde Veñasco
Jaqués en 1895.
(Dénia 1833-
Camposancos 1902)

del nord. En aquests anys, hi ha constància que els vaixells atracaven amb una freqüència quasi setmanal, per la qual cosa el contacte amb persones que arribaven provinents de Dénia era constant, tant en el viatge d'anada com en el de tornada. “Ja som a casa”, es recorda que exclamaven aquests marins quan arribaven a La Armona en el viatge de retorn.

S'ha transmés el record de les vetlades a La Armona, amb els capitans Aranda i Marcos. Josep Armell tocava el violí acompanyat a la guitarra pel capità Marcos. No faltaven a La Armona els articles procedents de Dénia, saladura de tonyina, dàtils, vi moscatell, taronges i, per descomptat, la pansa. Tampoc

faltava en aquestes vetlades la degustació de mariscs com ara nècores, cabres, percebes i la resta de productes gallecs, acompanyats amb vins d'O Rosal.

També es disposava de productes del nord que transportaven de tornada aquests vaixells, com ara perfums, medecines, ferramentes i uns altres articles que es descarregaven a Galícia per a la distribució.

La Armona en l'estat original. La primera paret que s'observa constituïa el pavelló d'habitatges.

CAMPOSANCOS (La Guardia). — Desembocadura del

D'aquesta època ens ha arribat l'anècdota següent:

En un d'aquests viatges es va produir un retard en la producció d'envasos de pansa, per la qual cosa el Salfi, veler propietat de París Hermanos, va haver de salpar cap a Dénia sense carregar els envasos prevists. Quan el vaixell va arribar a Dénia es va rebre un cable de Vicent París que deia molt enutjat: *"Por esta vez pasa porque no hay pasa, pero si hubiese habido pasa no pasaría."* Es desconeix si el joc de paraules va ser intencionat o casual perquè realment es va enfadar moltíssim.

Josep Armell, la muller Rita Abellà i els fills Maruja i Marcelino amb amics de la localitat.

Amb l'obertura del canal de Suez i l'aparició dels vaixells de vapor, comença la decadència de l'exportació de la pansa de Dénia perquè els dos factors van contribuir a acostar a Europa els centres de producció de pansa d'Àsia. No obstant això, i a causa de la qualitat alta de les caixes produïdes a La Armona, que tenien a Dénia un prestigi gran, no es detecten a Camposancos problemes de producció d'envasos fins a molts anys més tard. Fins i tot, es manté en la tradició oral popular que les caixes gallegues eren les més bones. Les caixes gallegues, que arribaven ja a Dénia preparades per a acoblar, eren les que París Hermanos confeccionaven a Camposancos.

De la qualitat de les caixes esmentades deixa constància un anunci en un periòdic de Dénia de 1915 de l'empresa Envasos Juan D. Arguinbau, exposat al Museu Etnològic de Dénia, que diu així:

"Cajas de madera para pasas, de gran calidad, similares a las inigualables de París Hermanos".

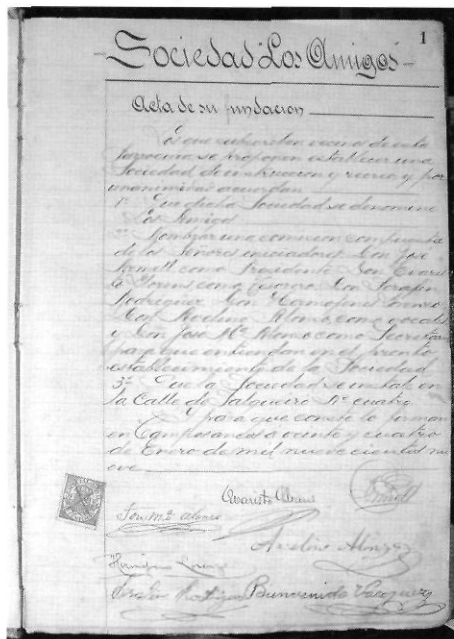
La filla Dolores Armell amb 21 anys, en 1913.

Descàrrega al port de Dénia de llistons per a muntar les caixes gallegues tan famoses

La influència d'aquesta comunitat deniera en el desenvolupament de Camposancos va ser molt important, amb aportacions econòmiques a moltes iniciatives, i hi destaca el suport a la construcció del cementeri nou, la construcció del centre esportiu Codesal i la creació del primer equip de futbol local en A Guarda. En l'aspecte cultural, el més rellevant va ser la constitució de la societat cultural *Los Amigos*, que es reflecteix en el pròleg d'aquest relat i l'acta fundacional del qual així ho indica.

Acta fundacional de la Sociedad Los Amigos, datada a Camposancos en 1909.

Encara que la seu social i la direcció de l'empresa París Hermanos y Cía. estava ubicada a Dénia, les famílies dels germans Baptista i Vicent París fixen la residència a Gandia. Aquest edifici singular, d'estil modernista francès, va ser dissenyat i construït per l'arquitecte de Cartagena Víctor Beltrí. Actualment, figura en el catàleg d'edificis emblemàtics de la Comunitat Valenciana amb el nom de xalet de París.

En 1910, a l'edat de 60 anys, mor a Gandia Baptista París Morla, artífex d'aquesta singladura. Personatge de prestigi gran, regidor entre 1873 i 1875 de l'Ajuntament de Dénia.

Residència de la família París a Gandia en 1908.

Va ser, sens dubte, aquest prestigi el que va convèncer aquestes famílies de deniers perquè s'embarcaren en semblant aventura perquè, encara que les condicions del trasllat van ser molt atractives, aquestes persones no tenien problemes d'ocupació en la Dénia d'aquella època.

En 1912, la viuda Teresa Collado Mahiques, torna una temporada a Camposancos per a recordar els bons temps en què va residir en aquella localitat junt amb el marit. Aquest viatge va ser arreglat per la premsa local.

El germà Vicent París, molt dotat per al món dels negocis, hereta la direcció de l'empresa París Hermanos y Cía. i la gestió del patrimoni familiar. Al no haver-hi descendència per part del germà Baptista i el fet que la muller i la cunyada eren germanes de pare, no es produeixen conflictes d'interessos i el patrimoni familiar tan gran va continuar unit.

Camposancos

Ha llegado a este pueblo procedente de Denia la Sra. D.ª Teresa Collado, viuda de D. Juan Bautista París, Le acompañan D. Vicente París, dueño de la importante fábrica de aserrar madera "La Armona" la Srta. Rita París hija de D. Vicente y la señorita de compañía Generosa Portela. D.ª Teresa viene a pasar una temporada al lado de sus queridos sobrinos D. Evaristo Llorens y D.ª Loina Mahiques, en este hermoso rincón donde tantas simpatías conserva y que encierra para ella gratos y a la vez tristes recuerdos, porque en este pueblo pasó la mayor parte de su vida, desde su juventud hasta hace muy pocos años en compañía de su malogrado esposo D. Juan Bautista París (Q. E. P. D.), Muchos, repito, son los recuerdos que guarda Camposancos para ella; por su bondadoso carácter y por las muchas Lágrimas que tiene enjugado a los pobres.

Deseñamosle de todas veras les sea grata su estancia entre nosotros.

--D. Vicente volvió a marchar para Denia, el jueves.

Que lleve feliz viaje.

--En nuestra parroquia ha sido hau-

La voz del Tecla, núm. 59
8.06.1912

Vicent París, conscient que el negoci de l'exportació de la pansa està concloent i sense abandonar el negoci de la fusta, perquè disposaven a Gandia d'una de les serradores més importants de la comarca, va anar ampliant l'activitat mercant fins al punt de disposar la societat d'una flota de set vaixells i algun vaixell de vapor. En 1915 un accident tràgic va commoure tota la comarca del Baix Miño. L'explosió d'una caldera de vapor en la serradora La Camposina, coincidint amb l'entrada dels obrers en la fàbrica, va ocasionar la mort de deu persones i desenes de ferits. Tots ells obrers de la serradora. L'accident es va viure a La Armona amb intensitat especial perquè, en tractar-se d'una altra empresa amb la mateixa activitat, es va generar la preocupació lògica que l'accident es reproduïra també en la seua fàbrica. No es coneix la versió oficial sobre com es va produir l'accident. No obstant això, la versió oral que s'ha transmés mitjançant persones relacionades amb La Armona, és que, en el torn de guàrdia de la nit hi havien dos xiquets encarregats del control de la pressió de les calderes, pressió que, en cas d'apujar, es regulava afegint-hi aigua. Els xiquets es van adormir i en despertar-se amb el soroll de l'entrada dels obrers es van adonar, sobresaltats, que la caldera era al roig viu. Espantats, només se'ls va ocórrer abocar poals d'aigua sobre la caldera per a refredar-la i en produir-se un canvi bruscat de la temperatura d'aquesta, es va provocar l'explosió. Cal valorar adequadament l'opinió del personal de La Armona, ja que es tractava de persones que disposaven de coneixements especials sobre el funcionament d'aquestes fàbriques.

Amb el començament de la Primera Guerra Mundial (1914-1918), s'incrementa extraordinàriament l'exportació d'articles de qualsevol classe des d'Espanya cap als països bel·ligerants. Quantitats ingents de productes alimentaris, roba, matèries primeres i subministraments d'equips d'intendència militar. També articles de primera necessitat per a la població civil, perquè la maquinària productiva dels països en guerra estava dedicada a cobrir les necessitats dels exèrcits. Espanya, en declarar-se país neutral, va gaudir junt amb uns altres països, com ara Portugal, d'uns anys de creixement econòmic i benestar extraordinaris. Els tractats internacionals prohibien el subministrament de molts articles a les nacions en guerra, sota pena de perdre la consideració de nació no bel·ligerant, per la qual cosa les mercaderies eren subministrades als dos bàndols sense declarar-les. Vicent París, per mitjà de la societat París Hermanos y Cía., no va quedar al marge d'eixe negoci per al qual estava preparat àmpliament. Disposava dels coneixements i l'experiència necessària sobre el comerç internacional, una flota important de vaixells propis i el noliejament d'uns altres, i una base d'operacions intermèdia a prop dels països en guerra. Aquesta base va ser La Armona.

En 1918, Vicent París, mitjançant compres successives de parcel·les, adquireix la propietat del penyal d'Ifac (Calp). En la falda va construir una

El penyal d'Ifac, amb la casa dels París en la part superior del vessant

casa, la casa dels París s'anomena, que encara s'hi conserva. També es conserva un túnel que va construir en la roca calcària per a poder contemplar la mar des de l'altra part del penyal. En la casa va estiuejar durant molts anys la família París. La família va mantenir el penyal d'Ifac en el patrimoni fins a 1951, data en què el va vendre a José Mas Capó de València.

A partir de 1920 Vicent París comença a desprendre's de tots els actius industrials i inverteix el capital en béns arrels. En aquella data, el negoci de l'exportació de la pansa havia conclòs i si es produïa alguna exportació era només testimonial. Encara així, hi ha constància que l'activitat fabril en La Armona continuava i es fabricaven envasos per a uns altres articles agrícoles, envasos per a l'exportació de cebes, taronges, etc. i també subministrament de fusta per a la indústria incipient del joguet. Sempre la producció va ser amb destinació a Dénia. No obstant això, s'hi observa un deteriorament en la qualitat de vida d'aquests deniers. Alguns d'ells tornen a Dénia i uns altres comencen a emigrar cap a unes altres destinacions.

A l'abril de 1927, a l'edat de 65 anys, mor a Camposancos Josep Armell. La consternació que va produir el traspàs entre els residents de la localitat es constata en la crònica necrològica que es publica en el periòdic local. El fèretre va ser portat per la representació dels poders locals. Anaven en la comitiva l'alcalde i el primer tinent d'alcalde d'A Guarda, el president de l'Entitat Menor de Camposancos i bona part de la burgesia del municipi d'A Guarda.

Josep Armell Veñasco, naix a Dénia en 1861 en el si d'una família humil, d'acord amb el barri on va residir fins a 1881, data en què va partir cap a terres gallegues. Igual que la majoria dels residents en eixe barri, els pares realitzaven faenes auxiliars de càrrega i descàrrega en el port. Sa casa natal, propietat del iaio Josep Armell Prats, encara es conserva en la placeta de la Creu, núm. 7, en el barri de pescadors del Raset. Tenia 17 anys quan mor son pare Francesc Armell Mahiques.

Crònica necrològica sobre
la defunció de Josep
Armell

D. JOSE ARMELL VEÑASCO

La cruel enfermedad que hace corto tiempo venía minando la existencia del malogrado y tan distinguido amigo, cuyo nombre encabeza estas líneas, ha tenido fatal desenlace a consecuencia de un ataque cardiaco, en la tarde del último sábado día 30 del pasado, elevándose su espíritu a las regiones etéreas. Nació en Denia, Alicante, el día 4 de enero de 1862, cursó sus estudios en la Universidad de Madrid, con gran aprovechamiento, donde después de haber obtenido por su gran aplicación el grado de bachiller, fue propuesto para la vista con destino a Pinar del Río, "Cuba", lo cual no le fue logrado por haber ocurrido en aquellos días la defunción de su querido padre D. Francisco Armell, y no querer separarse de su amante madre Dª Matilde Veñasco.

En el año 1881, vino a este pueblo, de 19 años, destinado a la casa fabril de aserrería de los señores París Hermanos para el cargo de teneduría y otros importantes relacionados con la misma. Durante los 46 años que compartió con nosotros le conocimos siempre como un hombre afable, bondadoso y de noble sentimiento, bajando al sepulcro a los 65 años de edad.

La conducción del cadáver a su último reposo se verificó en la tarde del último domingo con extraordinario acompañamiento; del féretro pendía una corona, recuerdo eterno de su esposa e hijos, recogían las cintas D. Valeriano Portela, D. Domingo Domínguez, don Gerardo Bernárdez y D. Constantino Carrero; presidían el duelo D. Manuel Álvarez, D. Constante Candiera, don Evaristo Llorens, D. Celso Candeira, D. Bernardo González y d. Antonio García; el cadáver fue inhumado en un sarcófago de su propiedad, el funeral de primera se celebró en la mañana del pasado lunes con asistencia de muchas personas y de las amistades del finado.

Descanse en paz del Señor, y a su desconsolada esposa Dª Rita Abella, hijos D. José, D. Antonio, D. Augusto, ausentes en América. D. Juan y D. Marcelino, Dª Dolores i Dª María Armell; políticos D. Cipriano Arévalo, D. Cesar Campos y Dª Josefa Vicente y demas familiares, les acompañamos en el profundo sentimiento pro tan irreparable pérdida.

La familia del finado D. José Armell envía las expresivas gracias a todas las personas que se dignaron acompañar el cadáver al cementerio, asistido a los funerales y al novenario que se viene celebrando por su eterno descanso en la casa mortuoria.

Heraldo Guardés nº 1215, 7 Mayo de 1927

A pesar d'aquest ambient de precarietat, en 1880 conclou els estudis universitaris a Madrid. Aquest fet insòlit és incompreensible sense el mecenatge d'alguna família adinerada de Dénia, perquè l'únic familiar que disposava de l'algun patrimoni va ser el iaio, Josep Armell Prats, que disposava de 14 fanecades de vinya a les Rotes i la casa esmentada abans. Aquests mecenes van poder ser la família París Morla, als fills de la qual va estar vinculat

Casa natal de Josep
Armell a Dénia.

professionalment durant tota la vida i als quals Josep Armell qualificava sovint com a família. Vicent París i Josep Armell eren de la mateixa edat. En aquells temps era freqüent que famílies adinerades apadrinaren xiquets amb encant i talent que, una vegada formats, es vinculaven professionalment amb els benefactors.

Aquell mateix any, a l'agost de 1927, a fi de superar la crisi tan gran que s'estava produint, es fusionen les tres serradores que operaven a l'estuari del Miño: La Armona, Serradores La Camposina i la mateixa Serradores del Miño. El personal directiu és absorbit per l'empresa nova però mantenen tots els drets i La Armona s'aporta com a capital a la societat nova. Per aquella data, la societat París Hermanos y Cía. devia d'estar dissolta perquè el titular que figura com a propietari de la fàbrica de La Armona era Diego París Collado, fill de Vicent París. Segurament, en dissoldre's i liquidar-se la societat París Hermanos, li va ser assignada La Armona per adjudicació en recompensa per la seua tasca en la societat.

Un any més tard, en 1928, va morir a Camposancos Evarist Llorens Ferrando. Va nèixer a Dénia en 1867 i, de professió, era capità de navili. Va fixar la residència a Camposancos a partir de 1893 com a gerent de La Armona. Era nebot polític dels germans París. A la mort, la viuda, Dolors Mahiques París, va tornar a Dénia junt amb els fills. Dos d'ells, Juan Bautista i Diego, van ser membres de l'orde dels jesuïtes. El més gran, Juan Bautista Llorens Mahiques va ocupar el càrrec de prefecte de l'orde.

No obstant això, aquesta fusió de les serradores no va impedir que en 1929, en ple crac econòmic internacional, hagueren de tancar La Armona i quasi totes les altres factories instal·lades en la comarca. Els deniers que encara residien dins la fàbrica de La Armona van ser obligats a abandonar-la definitivament. Amb el tancament de la fàbrica de La Armona conclou la presència de Dénia a Camposancos. També conclou en aquell any una manera de vida, els feliços anys vint, i comença una època terrible en la història del món. L'afortunat Josep Armell es va lliurar de presenciar i patir la desolació econòmica i social tan gran que es va produir en el lloc adoptiu que tant va voler. La muller Rita Abellà no va tindre tanta sort. Va patir aquesta crisi a Camposancos, fins que li va ser impossible resistir més i, en 1935, arruïnada completament, es desplaça a València en companyia de la filla Maruja, on ja residien els fills Dolors i Marcelino. El fill Juan Armell va ser l'únic que es va quedar a Camposancos. En 1931 va ser president de l'Entitat Local Menor de Camposancos.

A València, Rita Abellà va haver de patir el transcurs de la Guerra Civil i una postguerra més acarnissada encara per als que no disposaven de recursos. Va sobreviure fent tota classe de faenes i va exercir de portera en un edifici de l'Av. de Peris y Valero. Rita Abellà Charpí va morir en 1951

a Mislata als noranta anys, acompanyada de la filla Dolores. Aquell mateix any, la família París venia el penyal d'Ifac.

En 1940, a València, la filla Dolores Armell Abellà caminava pel carrer de Cirilo Amorós, acompanyada per les filles Moni i Lolita, quan es va adonar que venien de cara dos de les filles de Vicent París, Catalina i Ana, amb les quals havia conviscut amb molta freqüència a Camposancos. Les dos famílies es van creuar mirant-se i sense haver-hi paraula, van passar l'una i l'altra sense saludar-se. Dolores li va comentar a les filles: "Fa molts anys, abans que nasquéreu, nosaltres vam estar relacionats amb eixa família a Galícia, ja vos contaré la història."

Les famílies d'Evarist Llorens i Fèlix Galdó van sobreviure aquells anys dramàtics gràcies a les ajudes que van rebre dels familiars residents a Dénia. Teresa Galdó Rodríguez, filla de Fèlix Galdó, un dels deniers que van arribar a Camposancos i testimoni d'excepció d'aquella època, va complir recentment 100 anys d'edat. Resideix a hores d'ara a Tui (Pontevedra).

Vicent París Morla va morir a València en 1935 i per, desig exprés, està soterrat a Dénia junt amb la muller Caterina Collado Morales. Els descendents de Vicent París Morla resideixen a Gandia. La seua família va pertànyer a l'alta burgesia d'aquesta ciutat. Actualment, treballen en els seus negocis d'acord amb la societat del nostre temps.

El violí propietat de Josep Armell és exposat en la Sociedad Los Amigos, a Camposancos.

Manuel Lucena
manuel.lucena@hispavista.com

Nota. El meu agraïment a Rosa Sesar de l'Arxiu Municipal de Dénia, a Andrés Ortolà de Calp, a Antonio Martínez d'A Guarda i, especialment, a José Antonio Rodríguez Portela, membre de la directiva actual de la Sociedad Los Amigos de Camposancos, per la aportació tan gran a aquest relat. I, en general, a tots els descendents dels personatges esmentats que han prestat la seua col·laboració.